

„Ha mit az én magyar verseim tehetnek”
A személyesség és az elbeszélő megszólalásai Zrínyi eposzában

„A Zrínyiászt olyasvalaki írta, aki maga is benne van az eposzban, aki maga is epikus hős. Képzeld el, hogy az Íliászt Akhilleus írja meg, vagy az Aeneist a gyermek Ascanius, akit kézen fogva vezet ki atyja az égő Trójából – vagy hogy Nagy Sándor maga megéneklie indiai hadmenetét. Ilyesvalami történik a Zrínyiászbán.”

(Szerb Antal, 1934)

„...ezzel a történész messzemenően egyetért: »a magyar hősköltemény alighanem a világirodalom legszemélyesebb eposza«.

(R. Várkonyi Ágnes, 1986)

Amit e tanulmány címéül kiemeltem (IX, 77), ahelyett akár az alábbiakat is kiragadhatnám Zrínyi eposzából a személyesség, az önvallomás, az átélés axiomatikus sűrítményeiként: „Adj pennámnak erőt, ugy irhassak, mint volt” (I, 5); „Igazat kell irnom, halljátok meg mastan” (II, 44); „Ez az, kiről szólni fog én historiám” (II, 60); „De talán historiánkból mi kiléptünk” (IV, 10); „Hova ragadtattam én könnyü pennámtul?” (IX, 1); „Engemet pedig, midőn irom ezeket” (IX, 3); „Ki ad nékem oly eszt, irhassam ez dolgot” (XI, 95); „Mit mondjak ezeknek öszvejüvésérül, [...] / Hallgass tovább, Musám.” (XII, 50, 52); „Nem mondhatom, ha volna száz nyelv szájamban” (XII, 109); „Gondold meg az ő mondhatatlan bánatját” (XII, 22); „Bán cselekedetét az én kezem írja” (XIV, 1); „Mert messzi elmentem historiám mellett” (XIV, 12). Valóban címmé tehetném akármelyiket, mert ráadásul többnyire Zrínyi írói foglalatosságára utalnak, és mert az epikus mentetegeti bennük a lírikust, amiért rendre „kilép” a „historiából”, vagy „messzi elmegy” „historiája mellett”.

A *Szigeti veszedelem* személyes érdekű lírai helyeire többször utaltam már *A lírikus Zrínyiben* (amiről oly fontos bírálatot közölt R. Várkonyi Ágnes: ItK, 1986, 673–683), de jobbra a lírai versek (a *Feszületre* és a *Peroratio*) eposzbéli genezisét kerestem. Hadd idézzem erre vonatkozóan 1985-ben megjelent könyvemből csak azt, ami akkor a VII. fejezethez tartozó hosszabb 53. láb-jegyzetbe szorult.

Azt állítom, hogy a *Szigeti veszedelem* V. énekéből a *Peroratio* előzményeként olyan lírai elemekkel teli, szinte önálló részek emelhetők ki, mint a szigetvári hős beszédének ezek a strófái (V, 23–28, 34):

23. Előbb elfogy éltém, *oh, erős vitézek*,*
 Hogysem kimondhassam kegyelmét Istennek.
 Most sem hágy el nagy hatalmu keze tiktek,
 Ti is ő szent nevéjért serénkedjetek.
24. Mindenfelől ránk néz az *nagy keresztyénség*,
 Mi vitéz kezünkön van minden reménség,
 Soha még mireánk nem jött rut szégyenség,
 Azért rakva hirünkkel föld, tenger és ég.
25. Mostan megnevelnünk kell az mi hirünket,
 Avagy tisztességgel végeznünk éltünket;
 El nem rontja üdő cselekedetünket,
 Valamig világ lesz, és lát ember eget.
27. Harcolnunk peniglen nem akarmi okért
 Kell, hanem keresztyén szerelmes hazánkért,
 Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
 Magunk tisztességéért és életünkért.
28. Előbb halva lássa pogány eb testünket,
 Hogysem elveszessük megszámlált kéncsünket,
 Hogysem ő porázon hordozzon bennünket,
 Szabadságunkkal együtt rontván hirünket.
34. Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
 Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk.
 Mindenképpen emberek s vitézek legyünk,
 Ugy marad meg örökkén az mi szép hirünk.

Ha nem tudnánk, hogy mindezt a Sziget várát védő főkapitány mondja, ha Négyesy László 1914. évi kritikai kiadása a szigeti hős szavait nem tenné idézőjelbe (elkülönítvén mindig pontosan: ki beszél?), ezt a „verset” akár a lírikus Zrínyi művei közé illeszthetnénk. Különösen azért, mert „a bán cselekedetét író” eposzköltő életrajzi „Peroratóiójának ideje” is elérkezett 1661 és 1664 között, amikor a Zrínyi-Ujvár intermezzóval alkalma nyílt rá, hogy dédapja szerepében lépjen fel, s helyzetét és tetteit – az életét – költészetével értelmezze. A maga „Szigetvárát” is felépítette hozzá „díszletként”: ez volt Zrínyi-Ujvár. A várépítés és a téli hadjárat „túrhetetlen provokációja” (ahogy Perjés Géza ítélt) a Mura-menti erősség feladásával és lerombolásával megpecsételődött, „Zrínyi befolyása az eseményekre megszűnt”. Megszűnt – tehetném hozzá –, akárcsak a szigetvári hőse a kirohanással; a két Zrínyi

*Az idézetek párhuzamos helyeit én kurziválom.

1566-ban, illetve 1664-ben a *Peroratio* életrajzi idejéből az irodalomba, a történelemből a mitológiába lép át. (Lásd minderről A „*Syrena*” és a szobor egyik tanulmányát: A „*Peroratio*” ideje, 1993.)

A *Peroratio*val való összefüggései miatt alaposabb vizsgálatot érdemel az eposz IX. éneke is. A Juranics és Radivoj epizódját elbeszélő IX. ének líraisága különösen erőteljes, s párhuzamba állítható mind az V. énekkel, mind a *Peroratio* vallomásával:

77. O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, mig folynak alá sebes vizek.
78. Mig az nap meg nem áll, mig az magyar nemzet
Karddal oltalmazza az keresztény hitet,
Élni fog nevetek; ti pedig az Istent
Örök boldogságban mostan dicséritek.

Amazt (V, 23–25, 27–28, 34) a szigetvári hős, emezt (IX, 77–78) a költő mondja, de a kiemelt (általam kurzivált) egyezések egyazon átélő személyesség jelei. A közvetlen személyességre a *Peroratio* a referencia, s ha összevetjük véle az V. és a IX. ének további helyeit, még nyilvánvalóbb lesz, hogy ezek a vallomások egy töről fakadnak: „*El nem rontja üdő cselekedetünket*” (V, 25); „*Mellyet irigy üdő tőlünk el nem vehet*” (IX, 38); „*Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat, / Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat*” (*Peroratio*, 1).

További párhuzamok helyett (lásd A lírikus Zrínyit, 418–419) azt nyomtatékosítom: a IX. ének erős líraiságát és a *Peroratio*val közös ihletét az átélés, a szubjektív hitel magyarázza. Az ének elején Zrínyi a kanizsai török támadására céloz. Az ütközetbe bocsátkozva azzal a lehetőséggel is számolnia kellett: ugyanaz várhat rá, mint Juranicsra és Radivojra – a katonahalál. Ahogy a *Vitéz hadnagyban* olvassuk: „Azért akkor, mikor legelőször kardot köt ember az oldalára, hogy vitézséget üzzön, abban az órában kell általlani magában, hogy minden dicséretes ocasióban, ahol szükség léssen, kész lesz meghalni, és meg nem ijed halálnak emlékezetitül.” (Cent. 52.) Ennek hitében képes ábrázolni oly intenzív azonosulással Juranics és Radivoj tragikus történetét. „Engemet pedig, *midőn irom ezeket, / Márs haragos dobja s trombita felzörget*” – céloz a IX. ének 3. szakaszában a költő megzavart eposzírői elfoglaltságára. A 77. strófában pedig a lírikus is megszólal; a *Peroratio* „*De hiremet nemcsak keresem pennámmal*” vallomása így előlegeződik:

O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nem hal, mig folynak alá sebes vizek.

Ezzel zártam az 53. lábjegyzet gondolatmenetét (csak a *Vitéz hadnagy* sorait tettem most hozzá), s két befejező mondata ez volt: „Fenti fejtegetéseimet szándékosan szorítottam jegyzetbe. A bővebb kifejtés az eposz líraiságáról szólva végzendő el.”

Ennek a bővebb kifejtésnek az idejét évtized múltán az tette lehetővé, hogy az 1996/97-es tanév I. félévében „Zrínyi és követői” című budapesti egyetemi szemináriumom hallgatóival együtt összeállítottuk a *Szigeti veszedelem* alanyi megszólalásainak antológiáját. Halupka Ilonával, Tóth Anna Saroltával és Berecz Ágostonnal együtt olvastuk újra az eposzt, s kiegészítettük egymást, ha valamelyikünk a grammatikai alany *én-, te-*megszólalásai közül akár csak egy „azt mondom”, „azt tudnád” típusú közhelyes fordulatot nem vett volna észre. A Zrínyi-eposz alanyi szöveggyűjteményével párhuzamosan kis dolgozatok készültek: a *Murányi Venus*, a *Porábul megéledett Phoenix*, a *Magyar Márs* és az ún. *Rákóczi-eposz* szövegrétegeit az említettek és Szűcs János Balázs különítették el. Már csak azért is hasznos munkát végeztek, mert Négyesy László 1914. évi Zrínyi-kiadása kivételével XVII. századi eposzaink szövegkiadói mindeddig nem dokumentálták még idézőjelekkel sem a szerző, sem az egyes szereplők megszólalásait.

Mivel *A személyesség és az elbeszélő megszólalásai a „Szigeti veszedelem”-ben* című antológia immár rendelkezésünkre áll (Irodalomismeret, 1997/1–2.), alább csak a tipológiaiilag fontosabb példákat értelmezem. Előrebocsátom természetesen a mérvadó szakirodalom azon megállapításait is, amelyek részletezésébe 1985-ben még nem foghattam.

Négyesy László a *Költői művek* 1914. évi kritikai kiadásának bevezető tanulmányában Thúry Józsefet idézi (ItK, 1894): „Az isteni kijelentésben megjelölt határ (»Harmad-, negyedizig büntetés lesz rajtok«) most telik le, a költő nemzedéke a 4-ik a szigeti hőstől számítva, a felszabadító hadjárat vezetésére maga a költő alkalmas ember, amit azzal jelez, hogy magát többször mint a hős *fiát* említi, vagyis mint hivatásának közvetlen örökösét. Az eposz e *tendencia* kedvéért van írva.” Négyesy majd csak posztumusz Zrínyi-kiadása előszavában emlegeti Zrínyi „személyes dicsvágyát” (a „vértanú Zrínyi Miklósnak dicsőségére vágyott”, 1934), de 1914-ben még nem hajlik Thúry szókimondó megfigyelésének elfogadására: „A *Zrínyiász* még nem riadó a török ellen. Amennyiben magát is említi itt-ott a költő, mint *fiát* hőséneke, abban nem kell okvetlen mást látni, mint a renaissance festményein és síremlékein azt a szokást, hogy a kép egy szögletében a donátornak vagy a család tagjainak is jut hely.” Az eposzkezdet és a kötetzárás ovidiusi imitációit Négyesy persze megemlíti, a *Szigeti veszedelem* lírai részleteiről, Farkasics sirtásáról vagy Delimán „szerelmi epedésé”-ről is van szava, ezekből azonban nem az eposz líraiságára, hanem arra következtet, hogy „Zrínyinek önálló költeményei” lehettek, „és úgy illesztette be őket a Sz. V.-be”. Kéziratban maradt *Anyag Zrínyihez (Ötletek)* című későbbi jegyzeteinek tanulsága a „szub-

jektív líra” jeleinek elkülönítése felé mutat, legalábbis Tassónál. A *Gerusalemme liberata* első tíz énekéről statisztikát is készített, s megállapította, hogy Tasso tíz énekében 38,6% a beszéltetés. A beszédek, a beszéltetés arányait a szubjektív lírai („Szubj. Lyr.”) részekkel akarta szembesíteni, de ebbe a statisztikai konfigurációba éppen csak belekapott. (Lásd erről Király Erzsébettel közös könyvünk Négyesy-tanulmányát: *„Adria tengernék fönnforgó hajjai”*, 1983.)

A Zrínyi-eposz líraiságáról és személyességéről majd csak a sokműfajú költő-tudós, Sík Sándor esszémonográfiája mond újat (*Zrínyi Miklós*, 1941) – sok tekintetben Szerb Antalt követve, ahogy erre alább a *Zrínyiász* reflexióiról szólva rámutatok. Könyvének akár két lapját is idézhetném: „Az antik eposzi hagyomány ideálja a homerosi tárgyilagosság. Zrínyi azonban szinte lírikus-hoz illő közvetlenséggel szól olvasójához, nemcsak az előszóban, hanem újra meg újra a költeményben is. [...] És Zrínyinek ez a szubjektivitása teljesen tudatos. Az egész hőskölteményben állandóan éber a tudat: én írok nagy ősmről. [...] Legnagyobb erővel érvényesül ez a költemény végén, ahol őse vitéz vééréért Isten kedvébe ajánlja magát, és a *Peroratio*-ban [...]. Az eposz elején a maga nevében fohászkodott Szűz Máriához, magával is végzi a művet. Közben is meg-megmutatja magát. Egy helyen leírja barátait, rokonait; más helyen elmondja, hogy írás közben harcba kell mennie a támadó kanizsai török ellen. Meg-megszólítja hőseit, mint pl. ebben a nagy írói önértetű strófában: »Ó áldott, ó boldog, ó erős vitézek« [...]. De belerajzolja magát közvetve is a költeménybe: a maga képére alakítja hőseit [...]. A hősök vallásos felfogásában, a Zrínyi ajkán megszólaló keresztény rezignációban, a szerencséről való elmélkedésekben [...] lehetetlen meg nem érezni a költő legmélyebb, legbensőbb líráját.” (*I. m.*, 67–69.)

Az ötvenes évek reprezentatív Zrínyi-monográfiájában (1954) Klaniczay Tibor a költői kérdés, közbeszólás, felkiáltás, helyeslés, biztatás példáit „az epikai stílus sajátossága”-ként értelmezi (1964², 264–265), s mint a költőből kiváltott „szubjektív megjegyzés”-t szinte csak az Embrulah-epizód két sorát (X, 57), és – igen meggyőzően – az eposznak a Zrínyi-utódokra vonatkozó, „önmagára értett” utalásait (*I. m.*, 316–317) emeli ki. Ez utóbbi helyek szubjektivitása nyilvánvaló, de legalább ilyen érdekesek ama locusok, amelyeket én legszívesebben „áthallások”-nak neveznék. Például: „Mert tégedet nem holt, hanem ki mast is él, / Dicsér és nevedről tisztességet beszél” (II, 71); „Én, én, ha az ti győzhetetlen szivetek / Annyit ér, az mennyit mivelhet kezetek, / Én lések dicséretre vivő vezértek, / Avagy megmaradandó hirrel halok meg” (III, 91). Ezeket a szigetvári hős mondja, de ki nem hallhatja ki belőlük, ki nem hallhatja át a XVII. századba a költő azonosulását és a hadvezér aspirációit.

A *Zrínyiász* szubjektivizmusáról szólva Sík Sándor és Klaniczay eredményeit Szörényi László gazdagította A *„Szigeti veszedelem” és az európai epikus hagyomány* című tanulmányával (1979). Kiemeli a feledésből Király György gondolatát (1920) Zrínyi mindenekfölötti dicsőségvágyáról (Négyesy is ezt

visszhangozhatja 1934-ben); hangsúlyozza Marino ösztönzéseit, aki *Adoné*-jába „beleépítette saját életrajzát”; Zrínyi hőskölteményében olyan művet lát, amely „széttéphetetlenül” egybekapcsolja „nemzete sorsát és sajátját”. Nyomatékosan rámutat, hogy Zrínyinek sikerült „megteremtenie dédapjából a szigeti Hektort, Vergiliustól viszont elsajátította a leglényegesebbet, minden újkori műeposz lelkét: az egyidejű múlt- és jövő-irányultságot”. Sziget védőserege ilyenformán „az eljövendő méltó társadalom kismintája”. Vergiliusnál „és az újkori műeposz nagyjainál a jövő-irányultságot biztosító vonatkozási pont mindig egy-egy kiemelkedő vagy annak vélt történelmi személyiség, uralkodó vagy vezér”: Vergiliusnál Augustus, Camõesnál Sebestyén portugál király, Tassónál Estei Alfonz herceg, Miltonnál Cromwell. „Zrínyinél ez hiányzik, s a Habsburg uralkodókra tett célzások hiánya nemcsak a költő politikai gondolkodásából magyarázható, hanem abból is, hogy ilyen [...] csak egy lehet, s ez egyértelműen maga a költő Zrínyi felé mutat.” Szörényi László ezen a ponton hivatkozik Sík Sándor *Zrínyijének* arra a helyére, ahol Sík két kézzel merít Szerb Antalból („Ezt a hőskölteményt olyan költő írta, aki *maga is eposzi hős*” stb.), s ezzel a lappal néz szembe az a másik, ahol meg Sík Sándor eredeti gondolata áll (amit az én emlékezetem sokáig Szörényi Lászlónak tulajdonított): Zrínyi eposza „elején a maga nevében fohászkodott Szűz Máriához, magával is végzi a művet”. (Király Erzsébet hozzátétele: az természetes, hogy a költő magának invokálja a mindenkori múzsát.) A jövő-irányultság kérdését Szörényi az orális költészet hatásával is összefüggésbe hozza: „a naivabbra színezett főhős, a szigeti kapitány és közte, dédunokája között létesített, a kiválasztottságot és jövőirányultságot líraian saját személyében összpontosító tendenciát a naiv epika genealógiai beállítottsága megerősíthette.” (Idézeteim a szerző tanulmánykötetéből: *Hunok és jezsuiták*, 1993, 21–24.)

Szörényi László felismerései értelmében – folytatva gondolatmenetét – szó sem lehetett például arról, hogy Zrínyi megírja ama király-epigrammáinak teljes sorozatát, amiből csak az *Atila* és a *Buda* s az eposz hőseiről szóló darabok készültek el. Az *Oratio Sancti Ladislai* egykori elszónoklója még egy *Szent László*-epigrammát sem írt, s *Hunyadi*- és *Mátyás*-epigrammája sincsen (a Hunyadiak eposzi nagyságrendjét a *Mátyás-elmékedések*be transzponálta, titkos hangsúlyokat téve a Hunyadiak–Zrínyiek analógiájára); hogy vehette volna hát tollára a Habsburg-uralkodókat?! (Szegény Listius a *Magyar Márs* epigramma-sorozatában nem győzte teljesíteni ezt a penzumot.)

Kéziratom olvasója, Király Erzsébet szerint a költő már csak azért sem tehetett volna aktívabbá a XVI. századi Habsburg-uralkodót, mert róla köztudomású volt, hogy Szigetet (és így az epikai ügyet is) cserben hagyta. Másik észrevétele az úgynevezett kiszólásokra vonatkozik: „Az epikusnak szabad »kiszólni«, megszólalni Arisztotelésznél is (*Poétika*, III), bár keveset szabad beszélnie (XXIV). Zrínyi erősebb személyisége barokk sajátossága is, kettős

értelemben: a minduntalan megnyilvánuló jelenlét, és annak »tragédiai« karaktere folytán. A barokk tragikum átütően lírai megnyilvánulásokat ismer. Ehhez a »tragédiai líraiság«-hoz járul a »retorikai lírai« –, mindkettő azt jelzi, hogy Zrínyi önnön átütő erejét, sőt önnön »reflektív heroizmus«-át is mindenképpen *szolgálatba* kívánja állítani: »jőjjetek velem, mert én egyedül is megyek!« Zrínyi beszéde [V. ének] rendelkezik a »bemutató beszéd« (Arisztotelész, *Rétorika*, I, 9, főleg 1366b–1367b) tulajdonságaival. Szól a bizakodó lelkiállapotról (II, 5, 1383a–1383b); lásd még Gottfredo beszédét (Tasso, *Gerusalemme liberata*, V, 90–91). Számos elem utal arra, hogy a személyességnek itt erősen az az értelme: »veletek vagyok, együtt, egyként tesszük, amit kell, tehát az én esküm a tiétek is legyen, az én erőm erősítsen meg benneteket.« Hozzáteszi még: dolgozatommal igazolva látja, „amit egykoron Zrínyi eposzának tragédiai jellemvonásairól írt. »Csak« azt nem jelezte, hogy Zrínyi jelen van *ebben is*”. Az utalás a *Tasso és Zrínyire* vonatkozik (1989, 137): „kétségtelenül bizonyos típusú Arisztotelész-értelmezésre vezethető vissza a *Szigeti veszedelem* kifejezetten drámai karaktere.” Ez „a tragédiára jellemző sajátosságokat is” jelent; „ilyen a félelem és szánalom felkeltésének, valamint a katarzis megvalósulásának egy sajátos fajtája”.

És hogy megköszönjem mások – elsősorban Horváth Katalin és Csillag István – kritikai észrevételeit is, utalok még Nagy Leventének arra a korábbi tervezetére a *Szigeti veszedelem* „narratológiai elemzésé”-ről (Irodalomismeret, 1997/1–2.), amit kéziratomra tett megjegyzéseivel most tovább munkált. Nincs véle vitám, csak azt hangsúlyozom: az én módszerem a művészi tények megfigyelésével ezúttal az volt (amit maga is helyesen nyomatékosít), hogy „az eposz narratív struktúrájából »kifele« mutató lírai helyek személyességének alkotáslélektani és életrajzi mozgatórugóit feltérképezem”. Ezáltal valóban az derül ki, „hogy a *Szigeti veszedelem* szövege nem egynemű, hanem legalább két diskurzus párbeszédéből áll”. Ezt a két diskurzust szemlélteti az alábbiakban az életrajzi „én” és a narrátor megszólalásainak szétválasztása (vagy szétválasztási kísérlete). A minuciózusabb rétegekre bontás eredményeit Nagy Levente narratológiai vizsgálataitól várjuk.

Zrínyi már verseskönyvének címében érvényre juttatja művének „líraian saját személyében összpontosító” tendenciáját: *Adriai tengernek Syreinaia groff Zrini Miklos!* Tasso és Marino is „a Tirrén-tenger szirénái” (Vergilius a „gloriosa l’alma sirena”), de eszükbe sem jut ezt olyan súlyos öntudatú kijelentésként könyvük homlokán hordoztatni, mint Zrínyi merészen elgondolta s véghezvitte.

Az „Adriai tengernek Syreinaia”, azaz ’Magyarország költője’ (Vergilius-rangú költője) a *Syreina*-kötet ajánlásában országa politikai-társadalmi vezetőrétegéhez, főnemes osztályosaihoz fordul: nekik dedikálja művét, s kéri az Istent, harcban kiömlő véréit is „utolsó csöppig hasznossan” nekik „dedicálhassa”. A poétikai fogalmak foglalatla, *Az olvasónak* megnyugtatta a költői for-

mulázású politikai program megszólítottjait: „az én professiom avagy mesterségem nem az poesis, hanem nagyobb s jobb országunk szolgálatjára annál: az kit irtam, multságért irtam.” Ami persze igaz is, nem is, hiszen Zrínyi egyszersem abszolút költő. A *Dedicatio* politikai célkitűzését és *Az olvasónak* poétikai programját is a lehető legszemélyesebben, csupa első személyű kijelentéssel adja tudtul: *dedicálom, munkámat, véretem, dedicálhassam; énnekem, irnom, énnékem, véghez vinnem munkámat, hasomlitom, kérkedhetem, az én professiom, mesterségem, irtam, irtam, nem várok, nekem, irtam, tudtam volna, munkámat nem szántam volna, verseimben, szemlélhetem, mondom, nem corrigáltam munkámat, üdöm, első szülése elmémnek, corrigálnám, kevertem, tanultam, kevertem, gondoltam, szómat, tulajdonítottam, tanultam, Irtam, nem tagadhatom, nem bántott, tanultam.* (És a felsorolásból még hiányzik az „országunk szolgálatjára” s az „Isten velünk!” amelyek úgynevezett személyes többesszámok. Ezeket azonban – a „mi bineinkért” [I, 93] és a „mi kiléptünk” [IV, 61] kivételével – határesetnek tekintettük, és nem kerültek bele az eposz grammatikai „én”-t reprezentáló antológiájába.)

Az olvasónak erős első személyűségét az I. ének Ovidius-imitációja, az „Ille ego” (Tr. IV, 10), aztán a *játszottam*, a *Küszködtem*, a vergiliusi „Fegyvert s vitézt éneklek” („Arma virumque cano”), a *te, ki, a koszorudat, a koronád, a hívom irgalmadat!* stb. mintha folytatná. Ám ez csak látszat, mert *Az olvasónak* jóval az eposz után, a *Syrena*-kézirat összeállításának legvégső fázisában, közvetlenül a nyomdába adás előtt készülhetett. Inkább *Az olvasónak* a folytatás, hiszen mint Sík Sándor megfigyelte: a roppant eposzépítmény első és utolsó sarkköve is egy-egy én-elszólás: „Én, az ki az előtt...”; „Ő vitéz véreért vedd kedvedben *fiát*”, azaz vedd kedvedbe a szigeti hős dédunokáját; vegyél kedvedbe, „Vitézek Istene”, *engem*. Ha *Az olvasónak* fogalmazása előtt Zrínyi szeme végigszántott a verseskönyv kéziratán, mind az eposz, mind a kötet befejezése saját személyességét tüntette elő, hiszen a XIV. és XV. ének kurzív záróstrófája lírai hangú applikáció, a *Peroratio* legutolsó sora pedig saját epifátuma lehetne: „Vigan burittatom hazám hamujával.”

A szigeti ostrom 1566. évi történetének elbeszélése egyszerre idézi a nyolcvan esztendővel korábbi idöket és a megírás XVII. század közepi körülményeit. Ezt a két időt szembesítettük már egymással egy Zrínyi-konferencián (vö. Kalocsai Krisztina, *Zrínyi csillagai – Az égbolt képe Szigetvár és Csáktornya fölött 1566 nyarán és 1647–48 tavaszán*, Somogy, 1990/4.); a személyes locusok alábbi tipológiai tájolása is a két idősík figyelembevételével történt. A grammatikai alany kettéválasztását É. (= én) és N. (= narrátor) jelöléssel mind a szöveggyűjteményben, mind a szövegtipológiában elvégeztem (az antológia feltünteti a közhely = *k.*, a reflexió = *r.*, a jelenidejűség = *j.* eseteit is), s az értelmezések megkülönböztetik Zrínyi tényleges személyességét a narrátorszerep grammatikai alanyiságától. A kettéválasztás nem sikerült

mindig teljes bizonyossággal,* mert a kétféle én-szerep olykor a valóságban is keveredhet, nem is szólva arról, hogy a döntéshez inkább csak alkotáslélektani meggondolások s életrajzi és filológiai összefüggések nyújthatnak segítséget. Fontos referenciának tekintem magát a *Szigeti veszedelem* szövegét: ha például egy nyilvánvalóan személyes hely moccanását a szöveg korábbi hányadában dokumentáljuk, a személyes színezet arra akkor is kiterjeszthető, ha nem az én, hanem a narrátor megszólalásának látszik. És ez igaz lehet fordítva is: ahhoz, hogy személyességet valószínűsíthessünk, a szövegkörnyezetben célszerű rámutatnunk előzményekre. Lássunk erre egy-egy példát. A Juranics–Radivoj-epizód Zrínyinek legszebb személyes líráját megszólaltató részlete (IX, 77: „O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!...”), a két életre-halálra jó barát siratása, a maga érzelmi túlfűtöttségével visszasugározza a személyességet az előzményre is: „Radivoj visszanéz, s nem látja az társát; / Gondold meg az ő rettenetes bánatját...” (IX, 62). Ezért merem a 62. strófa mellé az É. (= Én) és az N. (= Narrátor) jelét tenni: itt tehát a narrátor szól, de beleékelődik a versszak egy sorába egy személyes, jelen idejű vallomás is. (Lásd még ugyanezt az összefüggést a IX, 62 és a XIII, 22 között – a kérdést a reflexiókról szólva tárgyalom.)

A VII. ének Zrínyit felléptető csatajelenetében a szigeti kapitánynak ezt veti oda az élces Szanzak Benavir: „Kibujtál likodbul, hamis álnok róka, / Oda már meg nem térsz, noha esszel rakva. / Futáshoz termett lábad, ez koporsója / Lesz álnok testednek s ez utolsó óra.” (VII, 72.) A szigetvári hős öt versszakkal odébb halálos kardcsapással és viszontélcclal válaszol Benavirnak: „Leesik Benavir, s lelke torkán hörög; / Estében fegyvere iszonyuan zörög. / Ihon szaladáshoz termett kéz, eb török, / Földre lefektetett, s itt fekügyél örök.” (VII, 76.) Az eposzíró Zrínyi, mint narrátor, a 'szaladáshoz termett lábad lesz koporsód' ötletben meglátja a szellemes, szójátékos válasz lehetőségét: a láb-ra a szablyát emelő kéz-zel felel. A második helyen ez a szójáték azonban már nem a narrációhoz tartozik, hanem a költő jelenkori szövege. Jellemzőnek tartom, hogy a Négyesy-kiadás nem teszi idézőjelbe, tehát nem tekinti a szigeti hős válaszána (pedig tekinthetné annak is). Az idézőjel-nélküliség immár a költő Zrínyi sorává avatja, aki azt demonstrálja vele: tudom én művem díszíteni szójátékkal is (mint tudták nagy XVII. század eleji kollégái, Shakespeare és

* Tájékoztatásul íme *A személyesség és az elbeszélő megszólalásai Zrínyi eposzában* című antológia csak az Én és a Narrátor megszólalásaira szorítókozó locus-katalógusa: É. I, 1–6, N. I, 75–76, 92, 94–95; N. II, 19, 32, 39, É. II, 44–45, 50, 58, 60; N. III, 1–3, 6, 55, 68–69, 80, 103, É. III, 117; N. IV, 1–3; É. IV, 4–11; N. IV, 23, 25, 69, 77, 84; N. V, 46, 49, 54, É., N. V, 59–60; N. VI, 2, 65, 69, N., É. VI, 70–71; N. VII, 16, 20, N. VII, 65, É. VII, 76, N. VII, 80; É. IX, 1–4, N. IX, 53, É. IX, 62, 77–78; N. X, 31, 45, 48, N., É. X, 55, 57, 60, N. X, 95–96, 102, É. X, 103; N., É. XI, 1–2, 74, N. XI, 48–52, 54, É., N. XI, 109–110; N. XIII, 16, É., N. XIII, 22, 98; É. XIV, 1–12, N. XIV, 69, É. XIV, [115]; N. XV, 52, 58, N., É. XV, 59, É. XV, 83–84, 108–[109].

Donne is), s ha már leírtam a „futáshoz termett láb”-at, most felelek rá a kéz ötletével. Itt tehát megint kettős lesz a minősítés (N. és É.).

A személyes árnyalat olykor még a narráció közhelyes fordulataiban is megfigyelhető.

A narráció közhelyes fordulatai, személyességjelekkel

Zrínyi afféle kiszólásai, mint az *azt tudnád* (értsd: 'azt hinnéd': I, 76; II, 39; III, 55; V, 46; VII, 20; X, 31; XIV, 69) az olvasó második személyű, jelenbeli megszólításai, de az *azt mondom* (I, 92), a *nem vélnéd* (II, 32), a *látom* (XIV, 98), a *látod* (IV, 25), a *nem tudom* (IV, 77), a *gondolnád* (VII, 16), a *nem látnál* (XII, 54) stb. mégsem sorolhatók egytől egyig automatikusan az eposzírás jelenének idejébe. A kontextusból derül ki, hogy csak közhelyes beszédfordulatok, az olvasóval tartandó kapcsolat mechanikus „segédigéi”-e, vagy esetleg személyes, élményi és jelen idejű közlések. Igazán a sok *azt tudnád* sem jelen idejű, sem személyes tartalommal nem bír. De ha például a „Legbelsőbb Schytiából való tatárok” (I, 90) dicső tetteiről van szó, és róluk ezt olvassuk: „Ezek soha egy helyre nem fordultanak, / Az mellyet fegyverrel nem hódítottanak, / *De inkább azt mondom*, hogy elpusztítottak, / Valamerre ezek világban jártanak” (I, 92), akkor a „*De inkább azt mondom...*” olyan stilisztikai értékű fokozó frázisnak minősül, melyet a Zrínyi-művekben többször hangsúlyozott rokonnépi hiedelem szimpátiái erősítenek. Hogy itt nyilvánvaló a személyes színezet, igazolja a következő indoklás (I, 93): „De mi bineinkért rajtunk maradtanak, / Istentül ostorért mert úk hagyattanak.” Az eposz alapeszméjéről van szó, Zrínyi minden magyar bűneiről beszél többes számban, de személyessége teljes hitelével, és a történetmondást megszakítva. Ugyanitt, két strófával odébb, hasonló helyre lelünk: „Soha az scitákat senki meg nem verte, / Sem ú veszedelmeket soha meg nem érte; / Mitridates király háborgatni merte, / *De mondd meg énnekem*, mit vihete végbe?” (I, 95.) A III. ének ama sorsdöntő utalása pedig, mely szerint Szulimán Eger helyett mégis Szigetvár ellen fordul, ezzel a hangsúlyossá tett, személyes színezetű intonációval kezdődik: „*Im megmondom okát* az ő haragjának...” És következik az úgynevezett siklósi epizód megokolt előkészítése s történetének elmondása.

Lesz még szó valább azokról a helyzetekről és epizódokról, amelyekbe a költő szinte beleképzeli magát. Efféle a frázisszerű fordulatok közül is idézhető. A *nem tudom* a IV. ének 77. szakaszában a költő tűnődésének, meditációjának jele a szultán valódi vagy csak szavakban hangoztatott bátorságáról: „Mutat bátor orcát Mehmetnek sátorban; / Szüvében, *nem tudom*, ha mint szájával van” (IV, 77–80). A *Mondom* sem csak töltelékszóként (VI, 2), hanem fokozó-ismétlő funkcióban, a kiemelő hangsúly eszközeként is előfordul: „Jün Balázs deák is hatalmas Bikával, / *Mondom*, bizony hatalmas Bika Andrással...” (V, 54). Az *Azt mondám* másfajta fokozó-ismétlő funkciójára szín-

tén hozható példa: „*Azt mondám, hogy ő fél, de nem, hogy megijedt*” (XI, 80; értsd: „de nem [azt mondám], hogy”). A *Láttad-é* ugyancsak utalhat mindenki által (a költő által is) láthatott közönséges látványra („*Láttad-é, hangyákat mikor megbolygatják? / Mint sietséggel ide s tova futkosnak, / Nyomorultak nagy tojásokat hordozzák*”, VI, 65; „*Láttad-é ledülni régen nevelt tölgyfát, / Kit erős kötéssel borostyán lehuzhat?*”, X, 45), de bevezetheti különleges, feltehetően személyes élmény hasonlatba emelését is: „*Láttad-é az Halált az falon leírva, / Mely rettenetesül kaszáját hordozza? / Bán oly rettenetös az török táborban*” (X, 103). Ismeretes, hogy a Zrínyi-kutatás ezt a helyet már rég a pisai Camposanto Traini-freskójával hozta kapcsolatba (1910); Szörényi László pedig más toscanai és isztriai Halál-freskókat említ gimnáziumi szöveggyűjteményében. „*Mely rettenetesül kaszáját hordozza*” a repülő Halál, azt a Traini-freskón a kasza pengéjének hatalmas átmérője is elborzasztóvá teszi. A Halál-freskós versszakot egy közönségesebb látványra reflektáló szakasz előzi meg. A hasonló frázissal intonált két strófa egymást folytatja, összetartozik; akárki lehetséges tapasztalásához Zrínyi hozzáteszi a különlegeset, az egyedit, azt, amit az ő emlékezete merít fel élményeiből (X, 102–103):

*Nem látnál egyebet pornál s magas füstnél,
Kit kovályogva visz az lengedező szél,
Jajgatással kevert; jár köztök az veszél,
Omol kéméletlenül pogány török fél.*

*Láttad-é az Halált az falon leírva,
Mely rettenetesül kaszáját hordozza?
Bán oly rettenetös az török táborban,
Mint kasza előtt fű, hull török halomban.*

Ehhez hasonló hely a *Zrínyiászban* Delimán erejének s hatalmas haragjának szarvát köszörülő bikához hasonlítása (XV, 83–84):

*Igy monda s kezével megrázá nagy dárdát,
Neveli magában hatalmas haragját,
Amfiteatrumban így láthattál bikát,
Az ki az fővényben köszörüli szarvát,*

*Mely kapál csarnokon s fuja az fővenyet,
Látván maga előtt kevély ellenségét,
És előbb próbálja fában erejét,
Hogysem ellenségre kivigye fegyverét...*

Az *igy láthattál* közhelyessége ellen megint az élményi meghatározottság vehető. Már Klaniczay Tibor rámutatott Zrínyi-monográfiájában (1954): „Talán nápolyi tartózkodásának az emlékét őrzi a *Szigeti veszedelem* XV. éneké-

nek 83. versszaka, amely egy bikaviadal jelenetét idézi fel, – illet Zrínyi csak a spanyoloktól kormányzott Nápolyban láthatott.” (Láthatott Velencében és Rómában is – tehetjük hozzá –; a bika feláldozása velencei karneváli látványosság, a római bika- és tehénviadalokat a Palazzo Farnese előtt vívták. Vö. „*Adria tengernek fönnforgó hajjai*”, 1983.) Feltűnő a bika-hasonlatot bevezető három versszak epigrammatikus zártsága és lírai túlfűtöttsége is (81):

O, szívem, állj elő, o, én vitézségem!
Mit rettegsz kaurtul, megnőtt emberségem?
Ez nap s ez az óra az egész életem
Mégfényesíti vitéz cselekedetem.

„O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek!” (IX, 77); „Ez a hely s ez a vár legyen dicsőségünk, / [...] Mindenképpen emberek s vitézek legyünk, / Ugy marad meg örökkén az mi szép hírünk” (V, 34) – idézhetjük Delimán vallomásának előzményeit a *Peroratiót* is előlegező V. és IX. énekből. Ha azokat a költő Zrínyi személyes líraisága hevíti, itt sem lobog más láng. A „megnőtt emberség” és az „emberek s vitézek” is egy töről metszett: ugyanazt a *fortis virt*, a ’vitéz ember’-t jelenti. Arany Homéroszból, Vergiliusból hoz rá példát, prózájában Zrínyi Mátyás apjára, Hunyadi Jánosra alkalmazza. A Zrínyi-próza arra is bizonyíték, hogy Delimán valóban a katonaköltő Zrínyi önvallomását közvetíti: „Az ember az egész életét úgy rendelje el, hogy jól halhasson meg, mert finis coronat opus. [...] legfőképpen a vitéz embernek vagy legnagyobb particularitása ebben, és egy szép halál az egész elfolyt életét megfényesíti.” (A *Vitéz hadnagy* 52. centuriájából idézi Király Erzsébet, Matúra-Zrínyi, 1993, 244.)

Még egy példát végezetül az úgynevezett „közhelyes” fordulatokra! Érintem alább a reflexiókkal (elmélkedésekkel) összefüggő lírai locusokat. A most tárgyalt beszédfordulatok közül a *Legyen nekem...* helyezkedik el ilyen elmélkedő szövegközegben (XI, 1–2):

Még aljos szüvet is nagyra visz boszuság,
Nem hogy határtalant, kit nem bir okosság:
Legyen nekem Achilles ebben bizonság,
Kit harcra tartóztatott egy kis boszuság.

O, ha ment lehetne némely ember ettül!
Jobbat nem kérhetne világon Istentül,
Mert némely boszuság igen üdőtlenül,
Némely penig kárral maga fejére dül.

A sértődöttségből és a haragból támadt bosszúrólmélkedő Zrínyi klasszikus példát idéz „bizonságként”, s mintegy magát biztatva nyomatékosítja az

igazságot Akhilleusszal. Delimán szégyene, majd elbujdosása az Achilles-exemplum fényében jobban megvilágosodik. Mindez a Delimán-epizódot megokoló Zrínyi költői műhelyébe enged bepillantást.

Reflexiók, átélés, beleélés, életrajzi alanyiség

A *Szigeti veszedelem* legintenzívebb líraiságú XII. éneke (amelynek már intonációja a XVI. századi szerelmi széphistóriákat idézi, vö. 1–2, 10–17) Cumilla és Delimán tragikus szerelméről szól. Voltaképpen egy közhelyes fordulat vezet be ama híres jelenetét is, amelyben reflexió, átélés, beleélés s kétféle idő (az eposzi történet és a megírás ideje) fonódik össze: „*Mit mondjak ezeknek öszvejüvéséről*”?! A nászjelenet kulcsmondata ez a „Hallgass tovább, Musám”-mal együtt (XI, 48–52):

48. O, mely igen tudatlan ember elméje!
Ha tudná némellyik, mi lesz jüvendője,
Sok cselekedetét bizony elkerülné,
Delimán Cumillát bizony elkerülné.
49. Futtok egymás után, mint egy szerencsések,
De majd mind ketten lesztek szerencsétlenek.
Vaj, ki szörnyü cérnát Párkák fonnak néktek,
Egyszersmind szakad el evel örömötök!
50. *Mit mondjak ezeknek öszvejüvéséről,*
Szerelmes ifiaknak sok szerelméről?
Duplássák csókokat egymás szája körül,
Venus triumfusán kedves szüvök örül.
51. Mint borostyán fával öszvekapcsolódik,
Mint kigyó oszlopra reá tekereszik,
Bachus levele is fára támaszkodik,
Ennyi mód két phoenix öszvecsingolódik.
52. *Hallgass tovább, Musám.*

Arany Jánossal szólva Zrínyi már az I. énekben elbeszéli, „hogy Delimán, országlátni jártában megszerette a szultán gyönyörű leányát, de akkor hazament Krimbe, és most haddal jött meg, hogy bajnoktettei által a leányt atyjától kinyerhesse, azonban későn, mert Szulimán a lányt időközben Rustán bégnek adta”. (Zrínyi és Tasso, Arany Összes művei, X, 1962, 352–353.) Rustán kigúnyolja a Sziget várából elmenekülő Delimánt, aki megöli. A költőre most az a feladat várt, hogy a megözvegyült Cumillát beleszerettesse férjének gyilkosába. A mitológiai determinációt hívja segítségül: Cupido „átallüvé vala

nyilával” Cumilla szívét, és ő mindjárt a férfiatlan, a „dög”, az impotens Rustán „fertelmes ágyát” kezdi emlegetni. A szerelmes szűz Cumilla – és ez már a mitológián túlmutató lélektani indoklás – az „unalmas”, a „fertelmes” Rustán gyilkosában a szabadítót, az igazi férfit látja. S hogy egymásba-elmerülésük következményét, a tragikus elválást is sejtesse, Zrínyi az anticipáció sötét kárpitja előtt játszatja a jelenetet. Az egyszerre első és utolsó (a szűz Cumillának legelső és legutolsó) szerelmi egyesülést ábrázolva bevallottan keresi a megfelelő szavakat, s beleéléssel veti papírra a régi magyar költészet legelőkészítettebb, legmámorosabb szerelmi jelenetét. Diadalmasan triumfál Venus: mint borostyán a fatörzsszel, mint kígyó az oszloppal, mint szőlővessző a karóval, mint porzós datolyapálma (*phoenix dactilifera*) a termős datolyapálmával, úgy *csingolódik össze*, azaz öleli egymást összefonódón himbálózva Cumilla s Delimán...

Vergilius eposzában nimfák a tanúi Dido és Aeneas egyesülésének, Tassónál – akit Zrínyi most is eredeti módon követ – két leskelődő lovag az Armida és Rinaldo között már megtörtént „öszvejüvés” hitelesítői. A *Zrínyiászban* nincs kívülről tanú: maga a költő, a szerelmes, a fiatal férj Zrínyi az, aki nemcsak tanúsítja, hanem át is éli, személyes hitellel is átforrósítja Cumilla és Delimán páros gyönyörűségét, s mintha elszégyellné, mert meginti magát: „*Hallgass tovább, Musám!*” (A *Divina commedia* Paolo és Francesca szerelméről szóló történetét éli át így a Sommo Poeta: a *Pokol* V. éneke azzal kezdődik, hogy Dante, aki már korábban könnyezni kezdett, „a szerelem halottai” tragikus sorsát végighallgatva ájultan földre rogy.)

A *Szigeti veszedelem* nászjelenete az epikus előkészítés után reflexióból és anticipációból fejlik elénk. A reflexiónak Arany a *Zrínyi és Tassóban* a III. és IV. énekről szólva szentel figyelmet. „A Zrínyiász harmadik énekéhez jutánk. Ez általános elmélkedésből indul ki, hogy »ember tanácsa nem állandó [...]«. Az éneket reflexión kezdeni, Ariosto ismeretes modora. [...] Virgil- és Tassónál aránylag gyér s mindig rövid az ily elmélkedés.” Zrínyi „sűrűbben nyújtja elmélkedéseit, de mégsem oly sűrűn, hogy eposzát elnyomná a száraz didaxis. Oly helyre szövi azokat, hová éppen beillenek; majd cselekményből hozza ki mint tanulságot, [...] majd hősei szájába adja: ritkán elmélkedik saját személyében, akkor is megválasztja helyét. [...] Ilyen alkalmas hely reflexióra az ének kezdete, midőn az érdek valamely cselekmény iránt még nincs feszülőben, midőn az események rohama nem gátolja még a nyugodt körültekintést. Ariosto csaknem minden éneke elején tart efféle pihenőt, Zrínyi nem oly gyakran.” A győzelem után, amely a III. éneket oly „szívemelően zárta be, költőnk hosszabb tűnődésnek engedi magát a *szerencse forgandó voltáról*. (IV. 1–11.) [...] Majdnem úgy tesz, mint glossaköltő, ki a felvett idegen gondolatot önállóan írja körül, magyarázza, ékesíti. Különben már volt alkalmam érinteni, hogy az ily elmélkedő kitérés az ének elején Ariosto modora, kit szerzőnk az előbbi ének bezártával is szem előtt tartani látszék.” (I. m.,

363–364, 399–400.) A „reflexió”, a „tűnődés”, az „elmélkedő kitérés” fontosabb példáit Arany *A cselekmény párhuzamos helyei* című összeállításában is felsorolja: III. „Az ének reflexión kezdődik. [lásd] Ariosto.” „A IV. ÉNEK kezdete reflexio. Ariosto.” IX. „Az ének elején *kitérés* Ariosto modorában.” XI. „Kezdeté, reflexióval. Ariosto modorában.” XIV. „Kitérés. Ariosto XLVI.” Az *eposzi szerkezetről* szólva kétféle reflexiót különböztet meg: „Elmélikedő kitérés (*reflexió*). Alanyi kitérés.” (I. m., 407–410.)

Hozzáteendő Arany pontos megfigyeléseihez, hogy a reflektáló elmélkedést (vö. „Esék [...] elmélkedésben”, VIII, 5) Zrínyi többnyire személyességgel teszi hitelessé, még akkor is, ha „nem elmélkedik saját személyében”. Személyesség és líraiság a reflexiókkal tehát rendszerint összefüggenek, ahogy ezt a XII. ének nászjelenetének előreflexiói is tanúsítják. Az anticipáció némiképp szintén reflexió: a költő kiszól az elbeszélésből a hősök bekövetkező tragikus végzetére vonatkozóan. Arany az „epicai előlegezés” természetéről is a nagy költő-tudós hitelével nyilatkozik, s „szép példa”-nak „erre magát Zrínyit” tartja, „ki a második énektől kezdve ismeri végzetét”. (I. m., 365–368.)

A *Szigeti veszedelem* egyik nagyszabású énekindító reflexiója a IV. ének tizenegy strófányi incipitje, s ez is igazolja, hogy a reflexió milyen szorosan összefonódhat a személyes hitelű anticipációval. Vajon mi az oka, hogy Kazinczy, aki 1817. évi Zrínyi-kiadásában a reflexív énekkezdéseket a *Zrínyiász* címmel az I., II., VII., IX., X., XI., XIII. ének esetében – sokszor vitathatóan – elkülönítette, a IV. énekre egyáltalán nem utal? Arany a *Zrínyi és Tassó*-ban le sem írja Kazinczy nevét, úgy látszik, Zrínyi-kiadását nem nyílt alkalma megismerni. Ha forgathatja a Kazinczy-féle *Zrínyinek Minden Munkáját*, a reflexiók megállapításában tetten érte volna a nehezen megmagyarázható figyelmetlenségeket: a II. ének elején például nincs reflexió; a III, 1 viszont az; a VII, 1–4 nem; a VIII, 1–10 (a Hajnal-monológ: a „kétélkedő elmélkedés”) igen; a XI, 1–4-ből és a XIII, 1–4-ből csak az első kettő, vagy inkább az 1–5. A IV. énekével vetekedő másik nagyreflexió, a XIV, 1–12 valamiért szintén elkerülte a széphalmi mester figyelmét. Gyanakodom, hogy mindebben mégsem Kazinczy, hanem a nyomda vagy a korrektor lehet a vétkes.

Megjegyzem még Zrínyi reflexióiról, hogy a személyesebb helyek vagy reflexiók után a megszakított történet többször sorközépen folytatódik, többnyire *De* és *Azonban* mondat- vagy versszakkezdettel: „Így szólla az gyermek. De nagy szigeti bán” (III, 40), „Hallgass tovább, Musám. Az török táborban” (XII, 52). Így van ez a IV. ének reflexiójának befejeztével is („Azonban az szép nap...”, IV, 12). Idézem, ami ez előtt áll (IV, 1–11):

1. Fut, fárad az ember és kap ez világon,
Véli, hogy állandó boldogságot adjon;
Nem hiszi, tövéből szerencse szakadjon
Markában, s kis édesért száz ürmet adjon.
2. Kit gyakran szerencsétlenség messzi kerül,
Valaha órá is nagy usurával dül;
Mentül nagyobb hegyen forgó szerencse ül,
Annál nagyobb kárral és sebességgel dül.
3. Örül az szerencse ember esésében,
Azért ő elveszi, teszi csaknem égben,
Hogy gyönyörködhessék nagyobb esésében,
Mint juhász kűsziklán kúnek görgésében.
4. *Én tinéktek példát messziről nem adok,
Noha mennyi hajam van, annyit adhatok:
Mehmet bassa esetét jól hallottátok,
Ült magassan s bizott, de lá, lehanyatlott.*
5. Boldog, az ki jóban el nem bizza magát,
De kész szüvel várja szerencse forgását;
Mind jón, mind gonoszon állhatatlanságát,
Látjuk szerencsének sokféle játékját.
6. *Ihon most Zrininek jó szerencséje van,
De még őrajta is ennek hatalma van,
Ma az törökökön nagy győzödelme van,
Holnap vitéz fejét meglátjuk karófán.*
7. *Örülsz, Zrini Miklós, törököt megveréd,
Nem sokáig talán nagy árron megvennéd,
Hogy ne láttad volna az bassát, Mehmetet,
Mert halált és romlást csak ez hoz tenéked.*
8. *De nékem nem szabad illyeneket szólnom,
Mert az ő szent lelke Istennél van, tudom;
Hogy Szigetvárában meghal, tudta, tudom;
Azért el nem bizta magát, én gondolom.*
9. Mert állhatatlan szerencse ajándékját
Nem más szüvel vette, mint egy piros almát,
Az kit bánat nélkül mindjárt visszaadhat,
Avagy ha nem ád is, tudja, hogy megrothad.

10. *De talán historiánkbul mi kiléptünk,
És Sziget veszéséről elfeletköztünk.
Ugy tetszik, terhünket aval könnyebbétjük,
Ha arrul szólhatunk, kiben van sok részünk.*

11. *Szerencse énvelem is gyakorta mulat,
Mind édesset, keserüt egyeránt mutat.
Mulasson bár velem, annyit nem tréfálhat,
Hogy jól ne esmérjem állhatatlan voltát.*

Arany erről a reflexióról szólva teszi világossá, mit ért ő *elmélkedő* és *alanyi* kitérésen. „A szerencse forgandó voltáról” előadott tudnivaló: *elmélkedés* (1–3, 5). A Mehmet-példa bevezetése (4) és az utalás Zrínyi változó szerencséjére (6–7): az „*alanyi* színezet” bizonyossága. Ez az alanyiság azonban Arany szerint itt életrajzi jellegű: „a kegyeletes unoka” hangja, s nem a költőé. Az életrajzi alanyiság „csak a következő (10, 11) versfogatokban” veti el „leplét”: a költő „legottan magához tér, s alanyi érzelmeivel igazolja hosszas reflexióját”. (I. m., 399–401.) A reflexiót Arany fentebb „az akkori magyar költészet tanirányának” kellékeként minősíti, s bár „a korát haladó művelt ízlés” Zrínyijét éppen nem tartja „a tanító verselés” képviselőjének (I. m., 364), a reflexió iránt mégis némi rosszállással viseltetik. Az életrajzi és az érzelmi árnyalatú „alanyiság”-nak (értsd: líraiságnak, lírai természetnek) a személyesség és az átélés közös jeleként való felfogása oldhatná ezt a – Zrínyiben csak az eszményi epikus költőt tekintő – tartózkodást. (Király Erzsébet megjegyzése Arany reflexió-idegenkedéséről: „Érdekes, mennyire nem társítják ezt az »alanyi színezetet« a barokk tragikum és a barokk retorika alanyiságával. Mintha ugyan »csak« a líra sajátossága lehetne! Hová lennének az »egymásba átlépő« műfajok? Hová lenne az egymásba átlépő mű és szerző? Látszik, hogy a romantika nálunk sem kedveli a barokkot.”)

A „kegyeletes unoka” életrajzi alanyiságát az „apa-fiú” és a „nagyapa-unoka” helyzetbe sokszor átjártzott, azaz hozzá közelített dédapa-dédunoka kötelék magyarázza. A *Zrínyiászt* ezzel együtt az a kettős különlegesség teszi a világirodalomban is egyedülállónak, hogy vitéz őse „cselekedetét” a dédunoka „keze írja”, ráadásul a főhős és az író egyaránt törökverő hősök. A többször hangoztatott rokon kötelék a személyesség és a líraiság életrajzi referenciája, amit az eposzfőhős és az eposzíró hadvezér-professziójának azonossága még szakszerűvé is hitelesít. A *Szigeti veszedelem*nek erre a legsajátabb vonására, éppen Tassóval összevetve, már Riedl Frigyes utalt: „a költő egyszersmind hős volt, [...] eposzában megismerkedünk a török nép jellemével, míg Tasso törökjei az operába valók.” (*Arany János*, 1887.) Első nagy esszéistánk futólagos jelzéseit a XX. századi magyar esszé klasszikusa, Szerb Antal mélyítette el: „Tasso a kiömlő embervért bizonyára csak távoli iszonyodásból ismerte. [...] Zrínyi nem volt kívülálló, ő maga is törökverő harcos volt, a maga karjában

tudta, milyen az, amikor a kard eleven húsba sújt, milyen az éjszaka a vártán, és hogy botlik meg hullában az ember.” A magyar költeményt „*egyetlenné teszi az eposzok előkelő családjában*”, hogy „*olyasvalaki írta, aki maga is benne van az eposzban, aki maga is epikus hős*. Képzeld el, hogy az Íliászt Akhilleus írja meg, vagy az Aeneist a gyermek Ascanius, akit kézen fogva vezet ki atyja az égő Trójából – vagy hogy Nagy Sándor maga megéneкли indiai hadmenetét. Ilyesvalami történik a Zrínyiászbán”. (*A magyar irodalom története*, 1934.)

Itt kell visszautalnom Sík Sándorra, aki Szerb irodalomtörténetére való hivatkozás nélkül mondja ugyanezt (lásd kurziválásaimat): „Mi a magyarázata annak, hogy egy nagy epikai műben ilyen erős líra férhet el a nélkül, hogy epikai tisztasága elmosódnék? Könnyű rájönni a titok nyitjára. Páratlan jelenséggel állunk itt szemben. Ezt a hőskölteményt *olyan költő írta, aki maga is eposzi hős*, éppen olyan, mint költeményének hőse. Származása szerint hősenek unokája; mióta karját emelni tudja, ugyanazzal az ellenséggel harcol, ugyanolyan fegyverekkel, ugyanolyan vitézekkel; [...] *Zrínyi a világirodalom egyetlen eposzköltője, aki egyszersmind eposzi hős*. Mindazt, amit rajzol, átélte, egészében is, részleteiben is. Mikor hősről ír, magáról írhat. Úgy is ír” (*I. m.*, 69.)

Kiemeltem Szerb Antal Ascanius-hasonlatát: mert Zrínyi is látta és napról napra megélte a maga csataterain, amit várvédő őse látott és tapasztalt. És azt képzelte a Zrínyi-dinasztia hírének irodalmi triumfusáról, hogy majd az ő fia is megéneкли apjának „hadmeneteit” – és majd a fiáét is megéneкли... Izsák-Ascaniusnak ugyanis ilyen jövőt szeretett volna remélni és invokálni a kisleány korai halálát sirató *Elegiában*: „Igy számlálom vala az én jövődömet, / Hogy sok üdő múltván ez megvált engemet. / Hogy követi, meg is haladja versemet, / És szegény hazánkért igyekezetemet. // S zengőbb trombitával magyar vitézséget / Fogja énekelni erős kar erejét. / És hogy ü is osztán érdemeljen illyet, / Kinek énekelhessék cselekedetét.”

És még nem is szóltunk öccséről, Péterről, aki a XIV. ének bő szavú reflexiójának lesz főszereplője: mintha már kiszemelgetett volna a megjelenendő *Syrena*-kötet horvátra fordítójául, hogy a Zrínyi-testvérpár az 1660-ban két nyelvűvé tett verseskönyvvvel megint egyedülállóan személyes, „dinasztikus” írói életművet hozzon létre.

(Meg kell itt szakítanom a reflexiók értelmezését egy zárójeles kitéréssel, hogy ezt a sajátos világirodalmi pozíciót legalább virtuális tipológiai analógiával szemléltessem. Addig míg Homérosztól Vergiliusig, Ariostótól Miltonig Zrínyi személyességét összehasonlítások eredményeként is szemlélhetjük, állítsuk párhuzamba csak a XVI. századi portugál Camoësszal. Már Négyesy László kiemelte 1914-ben, hogy hőseszményét, a „férfias erőt, a tárgy ez avatott szeretetét” Zrínyi nem vehette „mintáiból”, mert azoknál nincs meg. „Ez a Zrínyiásznak a műeposzok közt olyan különlegessége, melyhez csak a Camoens eposzában jelentkező eszmét, férfias nemzeti lelkesedést és tárgybéli avatottságot lehet hasonlítani.” *Camoens a portugál Zrínyi Miklós* – mond-

ta ki rövid jegyzete címében aggálytalanul Szabó Lőrinc is. *A lusiadák* szintén ariostói modorú reflexióinak, a költő személyes élményeinek és kiszólásainak bősége okán érvényes hasonlóság ez: gondoljunk csak a tengerész-katona Camões hajótörés-kalandjára, vagy arra a kis Mekong-parti itinerariumra, amelyet ennek kapcsán előad: VII, 80; X, 127–145. A hagyomány szerint Camões tengerészcsaládból származott, maga is harcolt a mók ellen, megsebesült, hosszú hajútakat tett a távoli Indiába és Kínába, s a leghíresebb portugál hajós, Vasco da Gama indiai felfedezőútjának elbeszélésével épp olyasféle hitelű költői elbeszélést ír, mint a mi Zrínyink a maga világhíre jutott ősenek hőstetteiről. Arany Ariostóval, Tassóval említi egy sorban Camőest, de hasonló aggályai vannak véle, mint „a szenteskedő” és „kéjsovár” Tassóval: „ízetlen machiná”-nak tekinti például, hogy „Paphos istennője az indiai útról visszatérő portugall hősöket” – akiket természetes tengerész-szereleméhség kínoz – „fáradalmaikért a maga módja szerint, testi kéjekkel jutalmazza”. Tasso „oly szerencsés” tárgyválasztásához képest Arany szerint „Camoensé nem nyújt elegendő eposzi anyagot”. (*I. m.*, 336, 426.) Semmi adat nincs rá, hogy a portugál politikai események iránt élénken érdeklődő Zrínyi ismerte volna *A lusiadákat*. De az nem lehetetlen, hogy tudomása volt Tassónak Camőeshoz írt szonettjéről, s ily módon mégis volt közvetett értesülése a portugálság nemzeti eposzáról.)

A zárójelből kilépve térjünk még vissza a IV. ének reflexió-incipitjéhez. A szerencse „a legnehezebb matéria, akin életemnek folyásában törődtem, és [...] ebből csináltam is symbolumot magamnak”: Sors bona nihil aliud! – valotta meg Zrínyi a *Vitéz hadnagy* 6. discursusában. A szigetvári hős és a katonaköltő „élete folyásának” is „legnehezebb matériája” a szerencse. „Törődött” ezen már Zrínyi Szolimánról (II, 48) és vezéreiről szólva (III, 32, 39), s most a IV. ének reflexiójában éppen a siklósi Mehmet és a szigeti főkapitány kiszámíthatatlanul változó szerencséről – meg a hadvezér-eposzíróéről esik szó. Ez a többszörös összekapcsolás jól megokolt, a költő mégis meginti magát ismét: „*De nékem nem szabad ilyeneket szólnom, / Mert az ő szent lelke Istennél van, tudom; / Hogy Szigetvárában meghal, tudta, tudom; / Azért el nem bizta magát, én gondolom.*” Ama költői „figura” ez, mondja Arany, „mely visszavétel (retractio, correctio) néven ismeretes”, mert mintha „feledné Zrínyi, hogy bajnok ősenek maga Isten kijelentette Szigetnél bekövetkező halálát. (II. é.)” *A tudom, tudta, tudom* – mert a *tud* „nem annyira biztos tudást, mint véleményt, legföljebb hitet fejez ki” – Arany szerint „gyöngíteni látszik”, amit a költő a II. énekben már anticipált. (*I. m.*, 400.) Arany mindent tud, azt is tudja, hogy a *tud* a régiségben (Zrínyinél is) inkább ’vél’, ’hisz’, mint ’tud’, ’ismer’ jelentésű (vö. *azt tudnád* = ’azt hinnéd’). De hogy „Zrínyi e helyen nem mint költő, csak mint kegyeletes unoka beszél”, ezzel a véleménnyel a megszólító formulák intenzív személyessége is szembeállítható: a közvetlen odafordulás („Örölsz, Zrini Miklós”), amelynek tárgyilagosságát önmegszó-

lító jellegű intelem töredelmesebb líraisága követi („De nékem nem szabad illyeneket szólnom”). A reflexió 7–8. szakasza között olyan a személyes hangot erősítő fokozás, mint amilyen az „alanyiság” leplét elvető 10–11. versszakok viszonya. „De nékem nem szabad”; „Szerencse énvelem” – hangzik össze a 8. és a 11. strófa. Ám a 10–11. sorrendjét (ha szabad egyáltalán effélén töprengenie az értelmezőnek) akár meg is fordíthatnánk. Ily módon a 9. strófa első sorát („Mert állhatatlan szerencse ajándékját”) a 11.-é „folytathatná” („Szerencse énvelem is gyakorta mulat”). Így a reflexió lezárása poétikai önintelem lehetne: „De talán historiánkbul mi kiléptünk, / És Sziget veszéséről elfeletköztünk.” A *historia* ugyanis máshol mindig ilyen hangsúlyos helyen kerül elő: „Ez az, kiről szólni fog én *historiám*” (II, 60); „Azt bizom negyedik rész *historiámra*” (III, 117); „Mert messzi elmentem *historiám* mellett” (XIV, 12). Az utóbbi hely a másik nagyreflexió *befejező* versszakából való.

Hadd hangsúlyozzam még, hogy a hosszú reflexióra a történetnek egy *azonban*-nal vagy *de*-vel való folytatása helyett két lírai strófa következik (12–13.): egy *moll*-, majd egy *dúr*-hangvételi. Amaz a napfelkeltét, emez a trombitaszóra felszerkenő szigeti várvédők sorakozását festi. Amaz fuvolaszó: „Vidámétá világot ékes voltával”; emez dobdübögés: „Sok haragszavu dob tombolva robbana.”

Itt a helye, hogy a IX. ének személyes és lírai tónusát is részletesebben világítsam meg, mint ahogy azt *A lírikus Zrínyiből* fent idézett értelmezésekkel tettem. Íme tehát a reflexió (IX, 1–4):

1. Hova ragadtattam én könnyü pennámtul?
Holott tanulhatnék Dedalus fiátul:
Kis készüllettel indultam tengeren túl,
Kis elme ez, ki ir nagy Atyám dologárul.
2. Kiván nyugodalmat vers és historia,
Nem haragos Márssal lakik Musák fia;
Hangas dob, trombita Apollót nem hija
Verscsinálásokrul harcra s viadalra.
3. Engemet penig, midőn irom ezeket,
Márs haragos dobja s trombita felzörget.
Ihon hoz házamban füstölgő üszöget
Kanizsai török; óltanom kell eztet.
4. Még sem tanácstalanul kezdtem munkámat,
Tudván ez dologhoz nagy tartozásomat.
Nem röjtöm Istentül vett talentumomat:
Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat.

Szerb Antal párhuzamaiból előbb az Ascaniusét idéztem. Ide az „Íliászt Akhilleus írja meg” és a „Nagy Sándor maga megéneklí indiai hadmenetét” illik. Immár jól tudjuk, hogy a kanizsai török üszköt vető támadása 1648 áprilisában történt, az eposzi idő XVI. századába a költő tehát ezt a megírás idejére utaló eseményt applikálja. (Hogy ekkor *tavaszdodik* az eposzíró ideje, azt már Kanyaró Ferenc megfigyelte a *Szigeti veszedelem* VII., VIII., XII. éneke alapján, 1893.) Április első napjaiban repült „füstölgő üszög” valamelyik muraközi Zrínyi-birtokrész őrházára, mert a horvát bán akkor biztosan íróasztala mellett ült, ugyanis 6-i keltezéssel számolt be levélben Batthyány Ádámnak a két napig tartó harcról. „Vers és historia”, azaz az eposz kérdése itt maga is reflexió tárgya: a „verscsinálás” nyugodalmat kíván.

„Márs haragos dobja s trombita” akkor zörgette fel a költőt, amikor már kétharmada készen volt munkájának, amikor már rég elindult a „tengeren túl”-ra. Szerénykedés és öntudat vallomásai keverednek a reflexióban: „Kis elme ez, ki ír nagy Atyám dolgáru” – „Még sem tanácstalanul kezdtem munkámat, / [...] Nem röjtöm Istentül vett talentumomat: / Kézzel is, ha lehet, követem Atyámat” (1, 4). Azaz: követem ősemet vitézséggel, fegyverrel is; mint a *Peroratió*ban áll: „De híremet nemcsak keresem pennámmal, / Hanem rettenetes bajvivő szablyámmal.”

A „könnyű pennám”, a „kis készület”, a „Kis elme”, a „vers és historia”, a „Még sem tanácstalanul”, az „Istentül vett talentum”, a „Kézzel is” (és „verscsinálással” is) Zrínyi írói műhelytitkait, saját művéről való véleményét tolmácsolják. Amikor a hősköltemény harmadik harmada is már majdnem készen, a XIV. ének elején, ismét egy ritka műhelyvallomás tanúi vagyunk: „Bán cselekedetét az én kezem írja, / Mellyet Isten lölke elmémben befuja” (1); „Már én mágnesküvem portushoz hoz engem, / Szerencsésen jüttem által ez tengeren” (3). Figyelmünket a költői ihletét definiáló két sor kelti fel: Isten lelke fújta be elméjébe, hogy megírja ősenek dicső tetteit. Hasonló kifejezéssel már Rimay János élt Balassi-epicédiumában, amiről közismert, hogy megvolt Zrínyi könyvei között, s eposzát is befolyásolta: „Teremts ismét bennem / Teremtő Istenem, / Tiszta szívet kegyessen, / Fúdd belém ismegént, / Hogy nagy szívem szerént / Lelkem igazt szeressen.” (Hasonlót mond még Vörösmarty is *Zrínyi* című versében: „S a hadat és a had munkáit büszke Szigetnél / Égi sugalmaktól ihlett lelkedbe fogadtad.”) Király Erzsébet a bibliai magyarázatra utal 1993. évi Zrínyi-kiadásában: „Isten lölke” a Szentlélek; az „Isten által ihletett írásokról – pl. Máté evangéliumáról – mondják szerzőik vagy kommentálók, hogy az emberi kéz csak engedelmesen leírja azt, amit Isten diktál.”

A IX. énekből kiemeltem már a Juranics és Radivoj sorsával való azonosulás jeleit és a 77–78. szakaszból alkotható tökéletes lírai epigrammát („O, áldott, o, boldog, o, erős vitézek, / Ha mit az én magyar verseim tehetnek”...). Most arra mutatok rá, hogy Zrínyi személyes vallomásba átcsapó szimpátiái hősei iránt összefüggenek az eposzhősök hierarchiájával. Személyesség és azono-

suló átélés – mondhatnám – nem mindenkinek jár. Juranicsnak és Radivojnak jár feltétlenül (IX, 62):

Radivoj visszanéz, s nem látja az társát;
Gondold meg az ő rettenetes bánatját.
„Juranics! Juranics” sűrű erdőn kiált,
De nem más, csak Echo néki bus választ ad.

A másik két hőspár, Cumilla és Delimán, s Barbála és Deli Vid sorsát hasonló részvétellel formálja s figyeli Zrínyi Miklós. Deli Vidről mondja, amikor a horvát vitéz kétségbeesve észreveszi, hogy Barbálát körülfojták a törökök (XIII, 22):

Hát mikor oda megy, látja gyöngé társát,
Hallja is fülével keserves sirását;
Gondold meg az ő mondhatatlan bánatját,
Mégis nagy okossan messziről így kiált:

Ugyanaz a részvételtől személyes felkiáltás; ugyanazok a rímek, hasonló versszak szerkezet, hasonló szerkesztésű sorok – Barbálának és Deli Vidnek is jár az, ami Juranicsnak és Radivojnak járt.

A XIV. ének reflexiója a leghosszabb, tizennégy strófa. Csak az első négyet idézem:

1. Ihon jön Zrininek ragyagó csillaga,
Ihon mozdulhatatlan tramontanája,
Bán cselekedetét az én kezem írja,
Mellyet Isten lölke elmémbe befujja.
2. Nem távozik annak veszélyre hajója,
Melynek ez csillaghoz tart okos kormányja;
Hüvség, vitézség ennek calamitája,
Az mely ez csillagot veszteni nem hagyja.
3. Már én magnesküvem portushoz hoz engem,
Szerencsésen jüttem által ez tengeren,
Immár barátimat az parton esmerem,
Mellyek nagy örömmel jüttek élőlömben.
4. Esmerem távulrul vitéz Marsnak fiát,
Esmerem, esmerem, mint jártatja lovát;
Ez én vitéz öcsém mind magyar mind horvát,
Igazán szereti mert, látjuk, hazáját.

Az ihletdefiniáló első szakasz az indító két sorral együtt teljes: „Ihon jön Zrininek ragyagó csillaga, / Ihon mozdulhatatlan tramontanája”! Én ezt úgy értem: Zrínyi csillagát (hírét s tetteit) már eposzom tizennégy éneke tündö-

költeti; amit Isten lelke elmémbe befűjt, „Bán cselekedetét” kezem még írja, de mindjárt vége az utazásnak: „Szerencsésen jöttem által ez tengeren” (ha „Kis készüllettel is indultam” útnak, IX, 1). „Már én magnesküvem portushoz hoz engem, / [...] Immár barátaimat az parton esmerem, / Mellyek nagy örömmel jüttek énelőmben.” Kik várták a kikötőben Zrínyi Miklóst? Mindenekelőtt vitéz öccse, Péter (4):

*Esmerem távulrul vitéz Marsnak fiát,
Esmerem, esmerem, mint jártatja lovát;
Ez én vitéz öcsém mind magyar, mind horvát,
Igazán szereti mert, látjuk, hazáját.*

Talán az elmébe fűjt erő lankadására vall, hogy a végleges kikötést jelentő utolsó ének vége felé ezt a versszakformát – a szigeti hős szájába adott szavakkal – Zrínyi mintegy megismétli (XV, 103):

*Ahon nyitva látom Istennek országát,
Ahon jól esmérem nagy Eloim fiát!
Esmérem, esmérem az Isten angyalát,
Rothatatlan ágbul tart nekünk koronát.*

Csillag István értelmezése szerint mindkét strófában (XIV, 4; XV, 103) „egy Zrínyi érintett. Zrínyi Péter ugyanúgy athleta Christi, mint a szigeti hős, vagy a költő maga (lásd pl. »Láttuk immáron is ő vitéz probáját, / Esszel, kézzel, szüvel kit törökön csinált«, XIV, 6). A XV. énekben a dédapa szájába adott, Jézust idéző formulát Péterre is (mint Krisztus bajnokára) alkalmazni: a Zrínyi-dinasztia dicsőségének és Istentől eredő, szent kötelességének egy újabb bizonyítéka, tudatos gondolat- (és nem pusztá szerkezeti) párhuzam is lehet.”

Péter gróf mellett (akit hat laudáló strófára érdemesít bátyja), „Vitéz Veseléni”, „Bottyáni” és „Száz mások” sereglenek még „az parton”. Akárcsak Ariostónál az *Orlando furioso* XLVI., befejező éneke élén, összesen tizennyolc *ottavában*, ahogy erre már Arany János rámutatott (XIV: „Kitérés. Ariosto XLVI”, I. m., 409). Zrínyinek voltak Ariosto-kötetei, nyilvánvalóan őt imitálja a XIV. ének élén, az alakok nagy számát és a terjedelmet azonban jócskán redukálva.* Ha az 1651. évi *Syrena*-kötet nem mond is több nevet (a *Syrena*-kódexben még ott van Lippay György érsek, Esterházy László, Nádasdy Ferenc és az ifjú Homonnai György), Zrínyi Péter, Wesselényi Ferenc s Batthyány Ádám triumvirátusából is világos, hogy a költő a *Syrena*-kötet dedikációját nevesíti: „Dedicalom ezt az munkámat magyar nemességnek...”

* A hajózás metaforájáról lásd Cesare Segre *Orlando furioso*-kiadásának E. R. Curtiusra hivatkozó jegyzetét (Milano, Mondadori, 1976): „Molto diffusa, nei poeti antichi e moderni, la metafora della navigazione per indicare la composizione di un' opera letteraria.”

A dedikáció általánosítása így személyesül a XIV. ének reflexiójában. (Akkik kaptak *Syrena*-példányt Zrínyitől, azok között ott van Zrínyi Péter, a kötet horvát fordítója; Bónis Ferenc, akinek neve alatt a prózai művek kódexe is fennmaradt; a fiatal rajongó, Rákóczi László, akinek példányát költő-leánya örökölhette; Batthyány Ádám, akinek könyvtárjegyzékébe már 1651-ben beírják a *Syrenát*; a hűséges Witnyédy István, aki a könyvet Barkóczy Ferencnek is kölcsönadja; Wesselényi Ferenc, aki idézget belőle, titkárával, Gyöngyösi Istvánnal együtt, aki úgy imitálja Zrínyit, mint ő követte Tassót; Esterházy Pál, ifjan Zrínyinek másik rajongója és tehetséges követője. Közülük csak a két prókátor, Witnyédy és Gyöngyösi nem tartozott a „magyar nemesség” – értsd: főnemesség – rétegéhez.)

Beleszólások, a hősök megszólítása

A személyes hangra számos olyan példát is idézhetünk, amelyek a saját eposza cselekményébe vagy argumentációjába beleszólok, a hőseit vagy az olvasót megszólító Zrínyit, a személyes hitelű narrátort reprezentálják:

Őrizd, Rustán vezér, jól ettül magadat,
Mert mint dühös farkas, lesi halálodat,
Az vitéz Delimán nem türheti buját,
Kitölti, ha lehet, rajtad boszuságát. (I, 75.)

Az szép piros hajnal azonban eljőve,
Harmattal s világgal földet ékesíté,
Szép gazdagságával mindent örvendite,
Csak tégedet, Arszlán, megkedvetlenite, (II, 19.)

Jobb lett volna néked, Arszlán, vesztég lenned,
Urad hire nélkül nem is cselekedned
Semmit, hogysem bolondúl hadat kezdened,
S hamis hirrel uradnak fülét töltened. (III, 6.)

Te is ártatlanul megholtál mellette,
Jazichi Ahmet, mert kemény seb levete. (III, 68.)

Iszonyu vérontást nem számlálhatom meg,
Kit ketten mivelnek, Farkasics, Rézmán bék, (III, 69.)

Csak te magad futsz, nagy óriás Rahmat,
Farkasicsra bátran hozod nagy botodat; [...]

Heában, Farkasics, megvárnod ezt karddal,
Nem árthatsz őnéki kemény pallosoddal;
És hogyha el nem ejted eztet puskáddal,
Vagy maga terhével lever, vagy nagy bottal. (III, 103–104.)

De csudát én tinéktek mondok ezennel:
Ihon jön egy nagy sas haragos körmével,
Hasomlit ördögöt feketeségével,
Bialt nagyságával s rettenetességgel. (IV, 69.)

Jüsz te is, kegyetlen Radován Andrián,
Mert urad kiváltott az olaj-bég sarcán.
Higgyétek, nem fenébb ennél az oroszlán,
Mikor török seregben keveredve van. (V, 49.)

Nem használhat néked is hamis hamalia,
Murtuzánogli, Murtuzán basa fia,
Sem tenéked szentség, Balukbas Jahia,
Mind föld alá téve tikteket fringia. (VI, 69.)

Legelső, nagy horvát Radivoj, te voltál,
Ki pogány török vért szablyával ontottál,
Ledült teelőtted kegyetlen halállal
Pervisz oda-basa, ki volt mind jobb s mind bal. (VII, 65.)

Leesik Benavir, s lelke torkán hörög;
Estében fegyvere iszonyuan zörög.
Ihon szaladáshoz termett kéz, eb török,
Földre lefektetett, s itt fekügyél örök. (VII, 76.)

Mit használt tenéked szentség, Kadilescher?
Jövendő-mondásod heában nem hever; (IX, 53.)

Kevés, Dandó Ferenc, az te segítséged:
Hogyha Zrini maga fejével öregbet
Gyorsan nem hoz, elvesztitek ti Szigetet,
Mert dült bástya bevett kétezer törököt. (X, 48.)

O, örökké szerencsés, Embrulah, lennél,
Ha hadat s Szigetet te elkerülhetnél! (X, 57.)

Röszköttél-é, Demirhám, mikor ezt láttad,
Mint nyárfa levele? Magad nem tagadtad,
Mikor az harc után császárnak mondottad
Az harc állapotját, s igazán vallottad.

Mert nem volt orcádon akkor igen sok vér,
Mikor bán dárdáját láttad, hogy éppen vér; (X, 95–96.)

Demirhám, ez volna néked végső órád,
Hogyha megtarthatná török fogadását, (XI, 74.)

És te vagy legelső, Kaszum kapidzsia,
Az kinek életét Zrini bán elvonyá, (XI, 96.)

Nem látnál közöttök, csak titkos suttogást,
Félelemmel kevert sok gyakor ohajtást; (XII, 54.)

Mikor Deli Vidot említe az pogán,
Gondold, mi változás volt asszony orcáján; (XIII, 16.)

Csak te vagy, Alderán, az ő nyert prédájok,
Az te lelked leszen nékik triumfusok; (XV, 52.)

Hon vagytok ti mostan, világrontó népek?
Hon vagytok, földemésztő szörnyü seregek?
Hon török, hon tatár, sötét szerezsenek?
Hon vagytok, három világrul kevert népek?

Ihon előttetek Zrini áll fegyverben,
Hon van az török Márs vakmerő szüvében,
Delimán? Hon száz más ebben az seregben,
Kik Zrini vérét szomjuzták békeségben? (XV, 58–59.)

Az utolsó példaként idézett két strófa is jelzi, hogy a költő beleszóló-megszólító locusai szintén tükrözik a hősök hierarchiáját. Itt a magyar és „az török Márs”: Zrínyi és Delimán, a két legnagyobb hős neve íratik le. A többi példában a keresztény Farkasics (III, 69, 103–104), Radován (V, 49), Radivoj (VII, 65), Dandó (X, 48), valamint a pogány Arszlán (II, 19; III, 6), Rahmat (III, 103–104), Kadilescher (IX, 53), Embrulah (X, 57), Demirhám (X, 95–96; XI, 74), Alderán (XV, 52), továbbá mellékalakok szerepelnek.

Szaporíthatjuk s körütekintőbben értelmezhetjük azokat a személyes hangú Zrínyi-helyeket is, amelyekben a költői mesterség és fogásai, vagy az író magabiztatása kapnak hangot.

Az olvasót megszólítva az eposz történeti forrásainak használatára céloz (II, 58):

Forgasd föl az egész magyar historiát,
De még az régít is, az görög chronikát:
Meglátod, hogy török ollyat nem fogadhat,
Az kit ú tenéked örömet megáll s tart.

Kevesli a kínálkozó oroszlán-hasonlatot Deli Vid vitézségének érzékeltetéséhez (erre is mondhatná Arany: „elviselt díszítmény”); aztán mindjárt meg-
leli a jobbat, az alliteráló s erőtől hars Mars-analógiát (V, 60):

Kevés hasomlitanom ezt oroszlányhoz,
Mert hasomló hadverő haragos Márshoz;
Látszik a szemén is, hogy halált s lángot hoz,
Ez négy ölni vas dárdát kezében hordoz.

Megmagyarázza, miért nem nevezheti „harcnak s viadalnak” az „iszonyu
vérontást” (VI, 71):

Nem is mondhatom ezt harcnak s viadalnak,
Csak rettenetes iszonyu vérontásnak,
Mert törökök mindenfelől, mint por, futnak,
Ki lovon, ki gyalog, berekben szaladnak.

Demirhám érkezését a közhelyes „De nem tudom” fordulat ügyes alkalmazásával teszi valóban váratlanná (VII, 80):

De nem tudom, Demirhám honnan érkezék,
Mert harcrol kiáltás fülében beesék;
Gyorsan az harcolók közikben férkezék, [...]

Az olvasó tapasztalatát is segítségül hívja a ledőlő tölgyfához hasonlítás
hitelességéhez (X, 45):

Láttad-é ledülni régen nevelt tölgyfát,
Kit erős kötéssel borostyán lehuzhat?
Igy fekszik Radován holtan pogány alatt.

Deli Vid félelméről szólva megindokolja, miért használja azt az igét, hogy
„fél, de nem, hogy megijedt”, pedig a hős – és itt anticipáció következik – „látja
élte végét” (XI, 80):

Deli Vid ezt látván szüvében félemlert,
Mert látja körüle szerezsen sereget.
Azt mondtam, hogy ő fél, de nem, hogy megijedt;
Nem ijedt ő, noha látja élte végét.

Amit ihletének definiálásáról mondhattam, arra emlékeztet (bár az *elme* és
az *ész* nem azonos) ez a vallomás, amely szintén a megfelelő kifejezés keresésének dokumentuma (XI, 95):

*Ki ád nékem oly eszt, irhassam ez dolgot,
Zrini mely rettenetes harcot indított?
Miképen előtte az pogány test hullott,
Mint szalma tűz előtt, oly hirtelen omlott.*

A következő énekben a „Ki ád nékem oly eszt” párdarabjára lelünk; de az egész versszak emlékeztet az előbbire, Zrínyi után most Delimánról tudjuk meg, most órála szólva kérdezi ugyanazt a költő (XII, 109):

*De mit csinál Delimán ilyen látatban?
Nem mondhatom, ha volna száz nyelv szájjamban;
Mind törököt, tatárt rak halva halomban,
Mutat kegyetlenséget önnön magában.*

A XIV. ének hosszú reflexióját a már szóba hozott *historia*-utalás zárja; íme megint az önintelem és a cselekményszövés írói kötelezettségének bevallása (XIV, 12): „Mert messi elmentem historiám mellett, / Esmég elől kell kezdenem szövésemet.”

Lássuk végezetül azt a két epigrammát, amelyek a *Syrena*-kötet nyomtatása vagy korrigálása közben készültek, hogy kitöltsék a XIV. és a XV. ének utolsó strófái után keletkezett tipográfiai űrt. Kapcsolódnak az eposz szövegéhez, de önállóan is szemlélhetők. Affélék, mint amelyek a *Szigeti veszedelem* hőseit idézik meg. Ezeknek az ún. epifátum-epigrammáknak a grammatikai alanyát most a költő személyes megszólalása helyettesíti. Célzerű ezeket a kurzív pőtszakaszokat az előttük levő egy-egy strófával együtt idézni. A XIV. ének végén a 114. beszámozott szakasz utolsó sorát („*Látja ég az lölkét...*”) tágítja tovább. A költő a „sok szemmel néző ég” (= a ’csillagos ég’, mert a párviadalt éjszaka vívták)* tanúsító, bizonyágtétevő igazolását kéri (XIV, 114–[115]):

*Maga is Deli Vid tovább nem mehetett,
Csak alig magában tartja az életét;
Közel Demirhámhoz ő is ott elesett,
Látja ég az lölkét, fővény szija vérét.*

*Légy bizonsága, ég, Deli Vid végének,
Mert sok szemmel nézted utolját éltének:
Egy csöppig kiadta vérét Istenének,
Légy tudománytevő Deli Vid végének!*

A XV. ének utolsó versszaka és a hozzátétel között nem egészen ilyen típusú a kapcsolat. Arany János tudatosította, hogy Zrínyinek az a kiszólása: „Mi volt másodnapra, / Azt bizom negyedik rész historiámra” (III, 117)

* Vö. József Attila: „Lehúnyja sok szemét az ég” (*Altató*).

Ariosto „modorát” idézi, „ki minden énekét így köti össze a következővel, s negyvenötször ismétli ez ígéretet, anélkül, hogy két izben hasonló módon fejezné ki”. Hozzáteszi még: „Zrínyi csupán egyszer használja az eposz méltóságához különben sem illő átmenetet” (I. m., 398). Azt hiszem, ariostói „modor” az is (bár az *Orlando furioso* XLVI. éneke nem így fejeződik be), ahogy a XV. ének a 108. számozott szakasszal véget ér:

És minden angyal visz magával egy lelket,
Isten eleiben így viszik ezeket.
Egész angyali kar szép musikát kezdett,
És nekem meghagyák, szónak tegyek véget.

Ha Arannyal szólhatok: „az eposz méltóságához” nem illik ez a befejezés. Zolnai Béla, a *Zrínyiász* éles szemű olvasója egyenesen azt jegyezte bele a maga Négyesy-kiadásába: „Bánt ez a kedélyes vég!” (lásd az MTA Könyvtárában).

Egy kissé talán Zrínyit is bántotta, mert az a bizonyos tipográfiai kényszer „az eposz méltóságához” igazán illő, fenséges epigrammát illesztett véle addigi szövegéhez (XV, [109]):

Vitézek Istene, ime az te szolgád
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,
Illy subscribálással néked adta magát,
ő vitéz véérért vedd kedvedben fiát!

Az úgynevezett vérrel-írás-toposz ötsoros foglatában – mint már volt szó róla – a *fiát* a költő-dédunokára vonatkozik. Ekképpen az eposz legutolsó szava ugyanúgy a költő személyére mutat, mint a legelső: az *én*.

A legszemélyesebb eposzhoz ez a legillőbb végszó.

(1996)